

SOVET HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİ

i.f.d.Ceyhun Məmmədov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun rektoru
ceyhunmammadov@ait.edu.az

XÜLASƏ

Məqalədə sovet dövründə Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərindən, bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasətindən bəhs edilir. O dövrün Azərbaycan tarixinin ən gərgin mərhələlərindən biri olduğu, həmin illərdə dini ibadət ocaqlarının fəaliyyətinə qadağaların tətbiq edildiyi, böyük əksəriyyətinin dağıdıldığı və din xadimlərinin qətlə yetirildiyi bildirilir.

Dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi məqsədilə yeni qanunvericilik aktlarının hazırlandığı, bir sıra dövlət qurumlarının yaradıldığı və bu sahəyə nəzarətin daha da gücləndirildiyi barədə məlumat verilir. O dövrdə din xadimlərinin Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqı ilə barışmadığı və mübarizəyə qalxdığı qeyd olunur. Sonrakı illərdə Sovet İttifaqının süqutuna yaxın dinə münasibətin dəyişildiyi, bir sıra güzəştlərin tətbiq edildiyi bildirilir.

1928-ci ilin sonunda Azərbaycanda dinə qarşı mübarizənin yeni mərhələsinin başladığı, məscidlərin fəaliyyətinin dayandırıldığı, bir sıra ibadət ocaqlarının klublara və digər mədəni-maarif müəssisələrinə çevrildiyi qeyd olunur.

Almaniyanın 1941-ci ildə Sovet İttifaqına hücumundan sonra, sovet rejiminin İslam dininə münasibətində yumşalmanın hiss olunduğu, alman qoşunlarının Şimali Qafqazı işğal edərkən İslam dininə qarşı xoş məram nümayiş etdirdikləri, hətta alman generallarından bəzilərinin Şimali Qafqazın işğal altındakı ərazilərinə gələrək, nümayişkaranə şəkildə İslam dinini qəbul etdiyini bildirdikləri və məscidlərdə namaz qıldıkları məlum olur.

1985-ci ilin martında M.S.Qorbaçovun Sov.İKP MK-nın Baş Katibi seçildikdən sonra, “yenidənqurma” siyasəti həyata keçirdiyi və İslama qarşı yumşalmanın baş verdiyi, İslam haqqında bir sıra kitabların hazırlandığı barədə məlumat verilir.

Sonda Sovet Hökumətinin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Azərbaycan xalqının öz adət-ənənələrindən, dini etiqadından uzaqlaşmadığı, milli mentalitetini, mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamağı bacardığı vurğulanır. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, uzun illər tətbiq edilən qadağa və məhdudiyətlərə son qoyulduğu, ölkə vətəndaşlarının dini etiqad və vicdan

azadlığının təmin edildiyi, dini qurumların fəaliyyətinə və dini ayinlərin icrasına şərait yaradıldığı qeyd olunur.

Açar sözlər: tarix, din, İslam, etiqad, qadağa, inqilab, sovet, kommunist.

Giriş

Bəşər tarixinin müxtəlif mərhələlərində bir çox dünya xalqları kimi, azərbaycanlılar da məhrumiyətlərlə üzləşmiş, çətin və ağır sınaqlardan keçmişlər. Bu baxımdan, sovet hakimiyyətinin ilk illəri Azərbaycan tarixinin ən təlatümlü və gərgin mərhələlərindən biri sayıla bilər. Dövr başlıca olaraq dini dəyərlərə qarşı ciddi qadağaların tətbiq edildiyi, Azərbaycan ziyalıları və din xadimlərinin repressiyalara məruz qaldığı, sürgünə məhkum olunduğu və qətlə yetirildiyi ilə yadda qalmışdır. Bu mərhələni ictimai-sosial sahədə ziddiyyətli dövr kimi də səciyyələndirmək mümkündür: mədəniyyət, təhsil və səhiyyə sahəsində bir sıra nailiyyət qazanılsa da, xeyli sayda maddi-mədəniyyət nümunəsi, dini ibadət ocaqları dağıdılmışdır.

Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində inkişaf mərhələsinin yeni, təbəddülatlı, ictimai-siyasi proseslərin ardıcıl surətdə bir-birini əvəzlədiyi qaynar dövrünə daxil oldu. Ölkəmizdə ard-arda baş verən əhəmiyyətli tarixi hadisələr – 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması, Xalq Cümhuriyyətinin bütün dövlət qurumlarının ləğv edilməsi, Kommunist Partiyası istisna olunmaqla, bütün partiyaların buraxılması həmin illərdə sadaladığımız hadisələrin ölkəmiz üçün həm müsbət, həm də mənfi cəhətlərini səciyyələndirir.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində dinə münasibət

Bu dövrdə Azərbaycan xalqının milli adət-ənənələrinə və dini dəyərlərinə qarşı tarixdə misli görünməmiş mübarizəyə rəvac verildi. Bu siyasət ildən-ildə daha da sərtləşir, Azərbaycan siyasi partiyalarının kommunistlərə qarşı müxalif əhval-ruhiyyədə olan üzvləri həbs edilərək güllələnirdi. Əksəriyyəti ziyalılardan ibarət bir çox Azərbaycan vətəndaşı sözügedən dövrün repressiya qurbanı oldu, yaxud məcburiyyət qarşısında sürgünə məruz qaldı.

Azərbaycanda antisovet əhval-ruhiyyəli ruhanilərin mövqelərinin zəiflədilməsi üçün dini ayinlər haqqında yerli qanunvericilik Aktı təsbit olundu ki, sözügedən sənəd bu sahədə həyata keçirilən ciddi və təsirli tədbirlərdən hesab edilə bilər. Leninin “Kilsənin dövlətdən və məktəbin kilsədən ayrılması haqqında” məşhur Dekreti (5 fevral 1918-ci il) əsasında tərtib edilən və

Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan SSR Xalq Maarifi Komissarlığında qəbul olunan “Vicdan azadlığı haqqında” (15 may 1920-ci il) Dekret bu sahədə sovet qanunvericiliyinin formalaşdırılması və dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynadı. Bu Dekretlə həmin dövrdə fəaliyyət göstərən Dini Etiqad Nazirliyi ləğv edildi, dinin dövlətdən ayrıldığı elan olundu, sovet Azərbaycanı vətəndaşlarının istədikləri dinə etiqad göstərməkdə, yaxud heç bir dinə inanmamaqda azad olduqları bildirildi (Əhədov 1991, 73).

O dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin din siyasətini həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanı olaraq fəaliyyətə başlayan Dini Etiqad Nazirliyi dövlət-din münasibətlərini tənzimləmək, xalqın yaddaşında əsrlərlə möhkəmlənmiş milli ənənələrə qayıtmaq və əhalinin oturuşmuş dini ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə yaradılmışdı. Fətəli xan Xoyskinin 1918-ci il iyunun 19-da Gəncədə təşkil etdiyi 2-ci Hökumət Kabinetində Azərbaycan Cümhuriyyəti Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazirliyi adı ilə formalaşdırılmış, Nəsim bəy Yusifbəyli nazir təyin olunmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti 1918-ci il sentyabrın 17-də Bakıya köçdükdən sonra, oktyabrın 6-da Fətəli xan Xoyskinin 2-ci Hökumət Kabinetində dəyişiklik aparılmış, Himayədarlıq və Dini Etiqad Nazirliyi yaradılmış, Musa bəy Rəfiyev nazir təyin edilmişdi.

1918-ci il dekabrın 26-da Fətəli xan Xoyski 3-cü Hökumət Kabinetini təşkil edərkən Himayədarlıq Nazirliyi müstəqil qurum kimi yaradılmış, dini etiqad məsələləri yenə də Xalq Maarifi Nazirliyinə həvalə olunaraq, Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazirliyi təsis edilmiş, Nəsim bəy Yusifbəyli nazir təyin olunmuşdu.

Nəsim bəy Yusifbəylinin 1919-cu il aprelin 14-də və dekabrın 22-də təşkil etdiyi 4-cü və 5-ci Hökumət kabinetlərində də Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazirliyi birlikdə fəaliyyət göstərmiş, 4-cü Hökumət kabinetində nazir vəzifəsini Rəşid bəy Qaplanov, 5-ci Hökumət kabinetində isə əvvəlcə Həmid bəy Şaxtaxtinski, sonra Nurməmməd bəy Şahsuvarov icra etmişdi (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası 2004, 308).

Beləliklə, “Kilsənin dövlətdən və məktəbin kilsədən ayrılması haqqında” Dekretlə Xalq Maarifi Komissarlığı (XMK) nəzdindəki bütün məktəblərdə dinin tədrisi və dini ayinlərin icrası qadağan olundu. XMK-nin xüsusi əmri ilə tədris müəssisələri və məktəb şuralarının sədri vəzifəsini tutan dinlə əlaqəli şəxslər vəzifələrindən azad edildilər (Orucov 2012, 166).

Bu Dekret dini dəyərlərə və dini təşkilatlara münasibətdə sovet hakimiyyəti üçün əsas sənəd sayılırdı. Dekretdə dini təşkilatların mülkiyyət hüququnun ləğv edildiyi aydın şəkildə göstərilirdi. Bu sənədlə dini qurumlar hüquqi şəxs

olmaqdan məhrum edildi, dini qurumların bütün əmlakının xalqa məxsusluğu, o cümlədən, dövlətin və məktəbin dünyəviliyi elan edildi.

Haqqında bəhs edilən Dekret dövlət məktəblərində, həmçinin özəl tədris müəssisələrində dinin tədrisini, dini qurumlar və inanlı vətəndaşların ibadət yerlərində hökumətin maraqlarına, mənafeyinə, vətəndaşların hüquq və şəxsiyyətinə zərər yetirəcək davranışlara yol verməsini qadağan etdi (Клочков 1978, 261).

Din xadimlərinin vətəndaşların ailə-məişət münasibətlərinə müdaxiləsinin qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti (XKS) və Respublika Ədliyyə Komissarlığı (RƏK) 1920-ci ilin may-avqust aylarında vətəndaş nikahı haqqında, Vətəndaşlıq Vəziyyəti Aktlarının Qeydiyyatı (VVAQ), Notariat orqanları haqqında, uşaqlar və vətəndaşlıq vəziyyətinin qeydə alınması qaydası haqqında bir sıra dekret və qərar qəbul etdi (Əhədov 1991, 73).

Dekret qəbul edildikdən sonra, din xadimləri amansız repressiyalara məruz qalaraq, təqib olunmağa başladılar. Bolşeviklər respublikanın bütün ərazisində dindarları izləyir, onlara “sinfi düşmən” damğası vurub Sibirə sürgün edir və güllələyirdilər (İsgəndərov 2016, 193-194).

Sosialist inqilabından sonra ölkədə dini qurumların əmlakının müsadirəsi nəticəsində həmin təşkilatların və din xadimlərinin maddi vəziyyətində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Məscid, kilsə və ruhanilər dövlətin maddi yardımından tamamilə məhrum edildiklərinə görə, yalnız dindarların yardımı ilə dolanmalı oldular, çünki dinin dövlətdən ayrıldığını elan edən Dekretdə bildirilir ki, din və müvafiq təşkilatlar dövlətin yardımına ümid bəsləyə bilməzlər. Onların vəsaiti dindarların verdiyi könüllü nəzir-niyazdan və vətəndaşların sifarişi ilə dini ayinlərin icra olunmasına görə aldıkları haqdan ibarətdir. Dindarların könüllü yardımı və ayinlərin icrası üçün verilən vəsait isə dini təşkilatların və ruhanilərin maddi tələbatını tamamilə ödəyə bilmirdi.

Dövrün daha bir bəlası maddi-mədəni abidələrin dinsizlik pərdəsi altında talan edilməsi oldu; məbədlər, məscidlər “sinfi düşmən yuvası” elan edilərək bağlanır, yaxud anbar və muzeylərə çevrilirdi.

İyirminci əsrin əvvəllərində, inqilab ərəfəsində Qafqazda 2000-ə yaxın məscid və ziyarətgah olduğu halda, 1980-ci illərdə burada, təqribən, 25 məscid və bir neçə müqəddəs ocaq fəaliyyət göstərirdi. Ən ağır və acı itkilərdən biri isə 1936-cı ildə yol salınması bəhanəsi ilə IX əsrin möhtəşəm abidəsinin – Bibiheybət məscidinin dağıdılması oldu (Paşazadə 1991, 157).

Sözgedən Dekret bütün dinlərə qarşı yönəlsə də, sovet hakimiyyətinin ilk illərində əsas etibarilə pravoslavlığı hədəf seçmişdi. Kommunistlərin müsəlmanlara qarşı siyasəti bir qədər fərqli məcrada inkişaf edirdi.

Kommunistlər üçün müsəlmanları özlərinə tabe etmək, ümumi dil tapmaq, daxili düşmənlərlə mübarizədə bu qüvvəni öz müttəfiqinə çevirmək daha vacib idi. Bir faktı vurğulamaq vacibdir ki, həmin dövrdə təkcə Rusiyada 30 milyona yaxın müsəlman yaşayır və onların kommunistlərə qarşı çıxması Sovet Rusiyasının süqutuna gətirə bilərdi. Bu siyasət təkcə Rusiya daxilindəki məsələlər üçün yox, daha çox strateji məqsədlərin – inqilabın Şərqdə yayılmasından ötrü həyata keçirilirdi (Yunusov 2004, 131).

Kommunistlər 1917-ci il noyabrın 20-də V.İ.Lenin və görkəmli tatar sosialisti Mullanur Vahitovun imzaladığı “Rusiya və Şərqlin bütün müsəlman zəhmətkeşlərinə” ünvanlanan müraciət yaydılar. Müraciət sovet hakimiyyətinin İslama münasibətinə dair siyasətinin əsas prinsiplərini tam ifadə edirdi: “Bundan sonra sizin etiqad və adətləriniz, milli və mədəni təsisatlarınız azad və toxunulmaz elan edilir. Öz milli həyatınızı sərbəst və maneəsiz qurun”.

1918-ci ilin yanvarında müsəlman işləri üzrə Mərkəzi Komissarlıq, yaxud qısaca “Muskom” yaradıldı və bu təşkilat kommunistlərin mənafeyi naminə müsəlmanları səfərbər edən, eyni zamanda, onlara nəzarəti həyata keçirən əsas orqan oldu.

“Muskom”un əsas heyətini M.Vahitov və onun köməkçisi, o dövrün nüfuzlu müsəlman siyasətçisi və publisisti Mirsəid Sultan-Qalievənin başçılığı ilə Rusiyanın keçmiş pantürkçüləri və panislamçıları təşkil edirdi. Bu fakt özlüyündə çox maraqlı nümunə idi.

“Muskom”un fəaliyyət dairəsinin əhəmiyyətliliyini sübut edən məqamlardan biri də onun əməkdaşları tərəfindən 1918-ci ilin sentyabrında hazırlanan təlimat məktubunun dərhal Rusiyanın Milli İşlər üzrə Xalq Komissarlığı vasitəsilə ölkənin hər yerinə göndərilməsi oldu. Bu məktubda məscidlərdə, öz evlərində və ya hər hansı başqa bir yerdə müsəlman dini təliminin əsaslarının öyrədilməsinə görə din xadimlərinə qarşı repressiyanın tətbiq edildiyi, vətəndaşların könüllü ianələri hesabına saxlanılan din məktəblərinin bağlanması qadağan olunurdu.

Hakimiyyəti asanlıqla ələ alan kommunistlər, ilk növbədə, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasını dəstəkləməyən müsəlman ruhani nümayəndələrini “Məşixət”dən çıxarmağa cəhd göstərdilər. İstəklərinə nail olduqdan sonra, 1920-ci il may ayının əvvəllərində, ümumiyyətlə, ruhaniliyin bu orqanını buraxdılar. Sözügedən qurum 1917-ci ilin iyulunda yaranan və mərkəzi Ufa şəhərində yerləşən Mərkəzi Ruhani İdarəsinə tabe edildi (Yunusov 2004, 133).

Sovet Hökumətinin din xadimlərinin mövqeyini sarsıtmaq məqsədilə həyata keçirdiyi tədbirləri dindarlar qəzəblə qarşıladılar. Onlar sosializm quruculuğuna mane olmağa, insanları quruluş əleyhinə mübarizəyə çağırmağa başlamışdılar. Gəncə və Qarabağda 1920-ci ilin mayında sovet hakimiyyəti

aleyhinə baş vermiş qiyamlarda bir çox din xadimi fəal iştirak etdi. Sentyabr ayında üsyan xüsusi amansızlıqla yatırılma da, vəziyyət sabitləşmədi və Zaqatala rayonunda din xadimi Hafiz Əfəndiyevin rəhbərliyi ilə 1 000 nəfərə yaxın insan mücadiləyə qalxdı. Üsyan qəddarlıqla yatırılma da, Azərbaycanda siyasi vəziyyət mürəkkəb olaraq qalırdı.

1922-ci ilin 10 avqustunda və 1923-cü ilin 18-19 oktyabrında Qubadlı qəzasında din xadimləri Hacı Qasım bəy Çələbi oğlu və Qazi Bəxti Əfəndinin başçılığı ilə qiyam baş verdi. Eyni ildə Qubadlıda Molla Bəhlulun dəstəsi yenidən silahlı üsyan təşkil etdi. Onlar hakimiyyətə qarşı nifrətdolu çıxışları ilə dindarları Sovet Hökumətinə qarşı qaldırmağa, cihad elan etməyə cəhd göstərdilər. Sovet hakimiyyətinə qarşı silahlı mübarizə geniş intişar taparaq, Gəncə, Zaqatala, Şəki, Şamaxı və Quba qəzalarından da din xadimlərini əhatə etdi (Əhədov 1991, 66).

1920-ci il sentyabrın əvvəlində Bakıda Şərq Xalqlarının Birinci Qurultayı keçirildi. Konfransda əksəriyyəti Türkiyə və İrandan olan 37 ölkədən 1 891 nümayəndə iştirak edirdi. Sovet hakimiyyəti bu qurultaydan siyasi məqsədləri üçün istifadə etməkdə çox maraqlı idi və müəyyən mənada məqsədinə nail oldu. Belə ki, müsəlman nümayəndələri özlərinin düçar olduqları bələlərin səbəbini Qərb imperalizmində görür, onun ünvanına tənqidi fikirlər söyləyir, kütlənin diqqətini bu istiqamətə yönəldirdilər.

Qərb dövlətləri, xüsusilə Böyük Britaniya Şərqdə müstəmləkə siyasəti həyata keçirirdi. Türkiyə, İran, Əfqanıstan və Hindistanda əhali ingilislərə qarşı mübarizəyə qalxmışdı. Şərq xalqlarının bu vəziyyətinə bələd olan sovet hakimiyyəti əlinə düşən bu fürsətdən yararlanmağa çalışdı. Qurultaya Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Şimali Qafqaz xalqları, Krım, Başqırdıstan, Kalmık Respublikası, Türküstan, Türkiyə, İran, Əfqanıstan, Çin və Hindistanın nümayəndələri qatıldılar. Tədbirə, həmçinin Böyük Britaniya, ABŞ, Macarıstan, Polşa, Yunanıstan, Rumıniya, Yaponiya, Avstriya və digər ölkələrdən nümayəndələr dəvət edilsələr də, əsas iştirakçılar müsəlmanlar idilər (Quluzadə 2002, 19).

Qurultayda İslamın birinci düşməninin yüz milyonlarla müsəlmanı əsarət altında saxlayan İngiltərə olduğu, onların azadlığa çıxması üçün həmin ölkələrin Sovet İttifaqı ilə birliyinin vacibliyi, müsəlman həmrəyliyi naminə bütün müsəlmanların din qardaşlarını azad etməkdə Sovetlərə kömək etməli olduqları bildirildi. Bolşeviklər bu işdə dindarlardan, xüsusilə din xadimlərindən öz məqsədləri üçün geniş istifadə etməyə başladılar. Bu məqsədlə 1923-cü il avqustun 17-də “Şərqin şəfəqi” qəzetində İngiltərənin müsəlman Şərqundəki müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı yönəlmiş “Azərbaycan ruhaniliyinin çağırışı” yazısı dərc edildi.

Həmin dövrdə Azərbaycanda ziddiyyətli vəziyyət hökm sürürdü. Bir tərəfdən, Azərbaycanın bəzi rayonlarında, xüsusilə Şimal bölgəsində kommunistlərin hakimiyyətinə qarşı çıxışlar baş verir, digər tərəfdən isə müsəlmanların qurultayında və digər tədbirlərində kommunistlər din xadimləri ilə bir yerdə oturur, dinin azad olduğunu bəyan edirdilər.

Kommunistlərin təbliğatında şəriətin və kommunizmin tam uyğun gəldiyi, hətta bir-birini tamamladığı iddia olunurdu. Bütün bunlar imperiyanın bir çox ərazilərində ruhanilərin böyük hissəsinin mövqeyinə təsir göstərmişdi, hətta onların bəziləri irəli gedərək, “Sovet hakimiyyəti və şəriət uğrunda” şüarını irəli sürürdü.

1921-ci ildə Milli məsələlər üzrə Xalq komissarı İ.Stalinin dəstəklədiyi “qırmızı şəriətçilər” hərəkatı yaradıldı. Nəticədə, Tatarıstan, Mərkəzi Asiya və Şimali Qafqazda şəriət məhkəmələri bərpa edildi, əvvəllər müsadirə olunmuş əmlak və vəqflər məscidlərə, mədrəsələrə geri qaytarıldı (Yunusov 200, 135).

Həmin dövrdə təbəddülatlı zamanənin nəticəsi olaraq, müsəlman ölkələrində mitinqlər keçirilir, Sovetlərlə həmrəylik şüarları səsləndirilir, sovet mətbuatı bu hadisələri geniş işıqlandırır. Bu təbliğat işində azərbaycanlı dindarlar xüsusi fəallıq göstərirdilər. Sadəlövh müsəlmanlar bolşeviklərin İslama iman gətirənləri müdafiə etməsinə, onları dəstəkləməsinə inanır, onların vədini həqiqət kimi başa düşürdülər. Müsəlmanların çıxışlarında bu, özünü aydın büruzə verirdi: “Biz müsəlmanlar belə şəraitdə bütün qüvvə və bacarığımızı Sovet Federasiyasının möhkəmlənməsinə sərf etməli, ölkənin müdafiəsi üçün canımızdan keçməyə hazır olmalıyıq. Biz azərbaycanlılar sovet Vətəninə – Azərbaycanın qüvvətlənməsi naminə çalışmalıyıq”.

Sovetlərin müdafiəsi məqsədilə çağırılan antiimperialist yığıncaqlarda Azərbaycanın tanınmış din xadimlərindən Şeyxülislam Molla Ağa Əlizadə, Mir Məhəmməd Kərim, Mir Cavad, Molla Abdul Rauf, Molla Məlikzadə, Ziyaəddin Mehdi Əlizadə və başqaları fəal iştirak edirdilər (Quluzadə 2002, 20).

Ölkənin digər qanadını təşkil edən müxalif əhval-ruhiyyəli din xadimlərinin xeyli hissəsi kommunistlərə qarşı açıq-aşkar düşmən münasibətilə seçildilər. Bunu nəzərə alan hakimiyyət orqanları 1922-ci ildə Xalq Komissarlığının Milli Məsələlər üzrə İdarəsi vasitəsilə müsəlman əhali arasında din əleyhinə təbliğatı gücləndirmək və onun daha dolğun nəticələr əldə etməsi üçün tədbirlər planı işləyib hazırladı. Müsəlman əhali ateizm təbliğatı ideyalarını qəbul etmək və bu ideyalara uyğunluq baxımından dərəcələrə ayrıldı, həmçinin müsəlman xalqlarının inkişaf səviyyəsi nəzərə alındı.

AK(b)P 1923-cü il sentyabrın 29-da yuxarı orqanların göstərişlərini rəhbər tutaraq, azərbaycanlılar arasında din əleyhinə geniş təbliğata başlamaq üçün tədbirlər planı işləyib hazırladı. Bu plana əsasən, şiələr və sünnilər arasında

ziddiyyətlər gücləndirilməli və loyallıq müsəlman dini liderlər kommunistlərin tərəfinə çəkilməli idi. Bununla əlaqədar olaraq, hətta “qırmızı mollalar ordusu” yaradıldı. Bu plan MK tərəfindən bəyənildi və həyata keçirilməsi tövsiyə olundu. Elə həmin ilin oktyabr ayının əvvəllərində AK(b)P MK katibliyinin müşavirəsində Respublika Xalq Komissarlığına din əleyhinə təbliğatı gücləndirmək lazım bilindi.

AK(b)P Siyasi Bürosunun 1924-cü il yanvarın 8-də keçirilmiş iclasında din əleyhinə təbliğatın gücləndirilməsi ilə bağlı məsələ müzakirə edilərək, Din əleyhinə komissiya yaradıldı. Komissiyanın tərkibinə R.Axundov, Çagin və İ.Kasparov da daxil edildilər. Həmin ilin mayın 19-da komissiyanın iclası keçirildi, “məscidlərdə birinci dərəcəli sovet məktəblərini bitirmiş uşaqlara şəriət dərslərinin tədrisi” məsələsi müzakirə olundu və çıxışçılar şəriət dərslərinin keçirilməsinin əleyhinə danışdılar. İclasın qərarında Azərbaycan SSR-də buraxılmış səhvlərin, yol verilmiş çatışmazlıqların Rusiyada və digər yerlərdə yayılmaması üçün tədbirlər görülməsi tövsiyə olunurdu (Quluzadə 2002, 28).

Görülən tədbirlərin davamı olaraq, 1924-cü ilin əvvəllərində Bakıda əhalini dinin zərərlərindən qorumaq üçün “Allahsızlar Cəmiyyəti” yaradıldı. Sonrakı dövrlərdə bu cəmiyyətin kənd yerlərində şöbələri fəaliyyətə başladı, müntəzəm olaraq mühazirə və kurslar təşkil edildi.

SSR MİK və XKS 1924-cü ilin iyununda məhərrəmlik mərasimlərinin keçirilməsini qadağan edən xüsusi göstəriş verdi. Sonrakı dövrlərdə bir çox ibadət ocaqları, dini abidələr, o cümlədən, Bakıdakı Aleksandr Nevski kilsəsi dağıdıldı, din xadimlərinə, dini adət-ənənələrə qarşı zorakı tədbirlər görülməyə başlandı (XX əsr Azərbaycan tarixi 2009, 296).

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə K(b)P MK-nin ateizm təbliğatında İslam dininə qarşı mübarizə əsas istiqamətlərdən birini təşkil edir və xüsusi nəzarətdə saxlanılırdı. Sovet hakimiyyəti dövründə belə təsəvvür yaranmışdı ki, quruluşa təhlükə törədən yalnız İslam dinidir, xristian dini, yaxud da Sovetlər ölkəsində olan başqa dinlər bu hakimiyyətə o qədər də qorxu yaratmır (Əliyev 1999, 38).

Paytaxt və Bakı qəzasında 1927-ci ildə 120-dən artıq məscid fəaliyyət göstərirdi. Onların fəaliyyəti əvvəlki dövrlərlə müqayisədə xeyli zəifləmişdi. Məscidlərdən bəziləri dini bayram və ya mərasim günləri, bəzisi isə yalnız cümə günləri işləyirdi. Məscidlərin, təxminən, yarısı dindarlara gündəlik xidmət göstərirdi. Dini ocaqlarda həyat tənəzzülə uğrayırdı. Din xadimləri bunu duyur, məscidlərdə aparılan təbliğatı gücləndirərək, onun formalarını dəyişmək yolu ilə fəaliyyətlərini canlandırmağa çalışırdılar.

Gərgin proseslərin baş verdiyi bu mərhələnin sonunda dini təşkilatların və bu qurumların nümayəndələrinin mövqeyində ciddi dəyişikliklər yarandı.

Onlar, artıq sovet quruluşuna qarşı fitvalarla çıxış etmir, dindarların psixologiyasında baş vermiş dəyişikliyi nəzərə alaraq, yeni hakimiyyəti lənətləmir, əksinə, “Hər bir hakimiyyət Allahındır”, – deyərək, sovet hakimiyyətinə öz loyallıq münasibətlərini bildirirdilər. Bakının məşhur din xadimlərindən sayılan Mir İslam Mir Yunis oğlu 1928-ci ildə “Hacı Pirverdi” məscidində Qurban bayramı münasibətilə moizəsində demişdi: “Ay camaat, Allah-Taala öz nöqərlərinə buyurmuşdur ki, qismətdən artıq yemək olmaz, qismətinizə qail olun, bizim də qismətimizə Şura hökuməti çıxıb, Allahımıza şükür edib, hökumətimizə qulluq göstərmək bizim borcumuzdur” (Əhədov 1991, 73).

Qeyd edək ki, sovet hakimiyyətinin zor gücünə qurulması və sovet adamlarının həyat tərzinin kökündən dəyişməsi, habelə din əleyhinə aparılan inzibati-ateist tədbirlər nəticəsində ibadət yerlərinin və ruhanilərin mövqeyi əsaslı şəkildə sarsındı. Dindən uzaqlaşdırılanların sayı sürətlə artır, məscid və kilsələr tədricən bağlandı. Bu qədər repressiyanın davamlı şəkildə tətbiq olunmasına rəğmən, 1925-1926-cı illərdə Azərbaycan SSR-də hələ 1700-dək məscid mövcud idi. Təkcə paytaxt və Bakı qəzasında 120-dən artıq məscid fəaliyyət göstərirdi (Orucov 2012, 172).

Azərbaycanın sovet Rusiyasına ilhaqından sonra, məscidlərin və ruhanilərin mükəmməl təşkilat quruluşu, ümumi struktur sistemi yox idi; onlar formal olaraq Ufa şəhərindəki Ümumrusiya Müsəlmanları Mərkəzi Ruhani İdarəsinə tabe idilər. Bu təşkilatla əlaqə isə çox zəif xarakter daşıyırdı.

Qeyd edək ki, bu dövrdə Azərbaycan SSR-də ruhanilərin kortəbii fəaliyyət göstərdiyini də demək yanlışlıq olardı. Belə ki, Bakı məscidlərinin axundları, imam-xətiblər və nüfuzlu din xadimləri Bakının Təzəpir, yaxud “Hacı Pirverdi” məscidində, Axund Şeyx Qəni Molla Abdullaoğlu, Molla Murad Axundov və başqa nüfuzlu din xadimlərinin mənzillərinə toplaşar, burada ictimai-siyasi həyata öz münasibətlərini bildirər və digər məsələləri müzakirə edərirdilər.

Dini fəaliyyət sahəsində həyata keçirilən sərt siyasətlə yanaşı, həmin dövrdə nəşr olunan ədəbiyyat və mətbu orqanlarda vətəndaşların istədikləri dinə etiqad göstərmək, inancını dəyişmək, dini birləşmələrdə iştirak etmək, kilsəyə, məscidə, ibadət evlərinə getmək hüququnun olduğu, o cümlədən, sovet qanunlarının dindarların etiqad məsələsinə toxunmasına icazə vermədiyi vurğulanırdı (Balayev 1991, 143).

Dinə qarşı mübarizənin yeni mərhələsi

1928-ci ilin sonunda Azərbaycanda dinə qarşı mübarizənin yeni mərhələsi başlandı. Məscidlərin fəaliyyətinin dayandırılması və dağıdılması dönməz və

irimiqyaslı xarakter aldı. Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Rəyasət Heyətinin iclasında “Kəndlilərə mədəni ehtiyacları üçün verilmiş məscidlər haqqında” məsələyə baxıldı. Nəticədə, bir sıra məscid, kilsə və sinaqoq klublara və digər mədəni-maarif müəssisələrinə çevrildi. Müxtəlif müəssisələrə məscidlərdən minbərləri çıxarmaq, məscid və mədrəsələri boşaltmaq, bağlamaq və din xadimlərini təqib etmək göstərişi verildi. Quran zərərli kitab kimi qadağan edildi, məscidlər dağıdıldı, yaxud anbara, kitabxanaya, muzeyə çevrildi. Təkcə Quba qəzasında iyirmi iki gün ərzində 18 məscid mədəni-maarif binasına çevrildi. Lənkəran qəzasında isə yüzlərlə məscid dağıdılaraq, tikinti materialı kimi inzibati binaların inşasında istifadə olundu. Azərbaycan SSR-də 1929-cu ildə VII ümum-Azərbaycan Sovetlər qurultayı ilə bağlı keçirilən seçki kampaniyası dövründə 400 məscid bağlandı (Yunusov 2004, 140).

Ümumiyyətlə, 1929-cu ili SSRİ-nin İslam üzərinə genişmiqyaslı hücumunun başlanğıcı hesab etmək mümkündür. ÜİK(b)P MK katibi L.KaqaNoviç 1929-cu ilin fevralında SSRİ-nin bütün bölgələrinə partiyanın “Din əleyhinə işin gücləndirilməsi tədbirləri haqqında” məktub göndərdi. Bu sənəd dini məsələlərin güc vasitəsilə həll edilməsini, dini qurumlara və din xadimlərinə qarşı repressiyaları artırırdı.

Bir ay sonra – 1929-cu il aprelin 8-də SSRİ hökuməti “Dini birliklər haqqında” Qanun qəbul etdi. Bu sənəd 1990-cı ilə – SSRİ-nin dağılmasına qədər qüvvədə qaldı. Qanunda dəqiq göstərilirdi ki, “Dini cəmiyyətlər dindarların, əsasən, ibadət yerlərinin hüdudlarında dini tələbatlarının ödənilməsindən başqa hər hansı digər fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququna malik deyil” və dini birlikləri cəmiyyət həyatının bütün sahələrindən “çıxarmaq” lazımdır.

Belə hüquqi əsası bəhanə gətirən kommunistlər repressiyanın yeni dalğasına başlayıb, Azərbaycanda dini qurumlara qarşı total hücumu keçdilər. Bu dəfə hədəf kimi, əsas zərbə məscidlərə yönəlmişdi. Azərbaycanda 1917-ci ildə 3000-ə qədər məscid var idi. Ölkədə 1927-ci ilin başlanğıcına qədər 1700-ə qədər məscid qalmışdı ki, onların 120-dən çoxu Bakıda və onun ətrafında yerləşirdi. Azərbaycanda 1929-cu ildə eyni vaxtda 400 məscid bağlanmışdı; 1933-cü ilə kimi bütün respublikada, acınacaqlı da olsa, artıq cəmi 17 məscid qalmışdı. Onlardan 11-i şiə, 2-si sünni və 4-ü şiə və sünnilərin növbə ilə namaz qıldıkları məscidlər idi.

Repressiyaların tüğyan etdiyi bu dövrdə SSRİ-də din xadimlərinə qarşı kütləvi terror əhalinin güclü narazılığına gətirdi və hakimiyyət orqanları din əleyhinə kampaniyaları müvəqqəti dayandıрмаğa məcbur oldular.

Acınacaqlı bir fakt kimi, 1937-ci ildə terror və “dini qalıqlara qarşı mübarizə” dalğasının yenidən baş qaldırdığını, 1937-1938-ci illərdə 120 minə yaxın insanın repressiyaya uğradığını göstərməliyik.

Azərbaycan əhalisi həmin dövr siyahıyaalınmasına görə 3,2 milyon təşkil edirdi. Əhalinin sayına nisbətdə, repressiyaya məruz qalanların rəqəm göstəricisi hədsiz dərəcədə böyük idi. Kədarlı fakt da bundan ibarət idi ki, repressiyaya uğrayanların böyük hissəsini ziyalı və ruhanilərin təhsilli nümayəndələri, yəni millətin intellektual potensialı təşkil edirdi.

Ənənəvi repressiya kampaniyası çərçivəsində hədəf zərbəsi təkcə İslamın nüfuzlu nümayəndələri deyil; eyni zamanda, 1930-cu illərin sonuna qədər Azərbaycanda bəhailik və nəqşbəndilik kimi çoxlu sayda təriqət və icma nümayəndələri praktiki olaraq məhvə məhkum oldular (Yunusov 2004, 141).

Azərbaycan SSR-də 1934-1938-ci illərdə ümumilikdə 27 458 nəfər repressiyaya məruz qalmışdı ki, onlar arasında din xadimləri kifayət qədər idi. Repressiyaya məruz qalanlar arasında Nargin adasında qətlə yetirilən “Qurani-Kərim”i Azərbaycan dilinə ilk tərcümə edənlərdən biri – 83 yaşlı Bakı qazisi Mir Məhəmməd Kərimağa da var idi (Orucov 2012, s.170).

Din nümayəndələrinin hədəf kimi götürülməsinin səbəblərindən başlıcası, onların sovet hakimiyyətinin ilk illərində marksizm-leninizm ideyalarının yayılmasına əngəl yaradıb, sosializmə qarşı barışmaz mövqə nümayiş etdirmələri idi. Bəzi müsəlman ruhanilərinin mövqeyi Oktyabr çevrilişi, habelə Şimali Azərbaycanın sovetləşməsi dövründə özünü əyani şəkildə büruzə verirdi.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Gəncə və Zaqatalada hakimiyyət əleyhinə baş qaldırılmış qiyamlarda çoxlu din nümayəndəsi fəal iştirak etmişdir. Azərbaycan SSR-də yüksəkrütbəli ruhanilərin əksəriyyəti əksinqilabçı partiya olan “İttihad” Partiyasının üzvü olmuş, sovet hakimiyyətini devirmək üçün əksinqilabi qiyamlarda yüksək nüfuz sahibinə çevrilmişdilər. Qubadlı qəzasında 1922-ci ilin 10-17 avqustunda və 1923-cü ilin 18-19 oktyabrında baş vermiş əksinqilabi qiyamların başçıları ruhanilər – Hacı Qasım bəy Çələbioğlu və sabiq Qazi Bəxti Əfəndi olmuşlar.

Böyük Vətən müharibəsi illərində dinə münasibət

Almaniyanın 1941-ci ildə Sovet İttifaqına hücumundan sonra sovet rejiminin İslam dininə münasibətində müəyyən yumşalma hiss olunmağa başlandı. SSRİ-yə müdaxilə edən alman qoşunları Şimali Qafqazı işğal edərkən İslam dininə qarşı xoş məram nümayiş etdirirdilər. Hətta alman generallarından bəziləri Şimali Qafqazın işğal altında olan ərazilərinə gələrək nümayişkaranə şəkildə İslam dinini qəbul etdiyini bəyan edir və camaatın gözü qarşısında məscidlərdə namaz qılırdılar (İsgəndərov 2011, 13).

Eyni zamanda, İosif Stalin müharibənin tezliklə qələbə ilə bitəcəyini, SSRİ-nin dünyadan təcrid olunmuş şəkildə varlığını qoruyub saxlaya bilməyəcəyini anlayırdı. Müharibədən sonra dünyada hegemon dövlətlərdən biri kimi qəbul olunmaqla yanaşı, həm də ideal siyasi sistem kimi nüfuz qazanmalı idi. İkinci cəbhənin açılması və müharibədən sonra Qərbə inteqrasiya üçün müəyyən islahatların həyata keçirilməsi vacib idi.

Bu reallıqları nəzərə alan sovet rəhbərliyi 1920-1930-cu illərdə İslam dininə qarşı həyata keçirdiyi sərt siyasətdən imtina edərək, əhalini ümumi düşməinə qarşı səfərbər etmək üçün ruhanilərin köməyindən yararlanmağı qərara aldı. O dövrdə Ufa şəhərindəki Mərkəzi Müsəlman Ruhani İdarəsi SSRİ ərazisində fəaliyyət göstərən müsəlman dini qurumlarının və ruhanilərin fəaliyyətinə nəzarət və rəhbərlik etmək iqtidarında deyildi. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1943-1944-cü illərdə müvafiq qərarı ilə SSRİ-dəki müsəlman qurumlarına və ruhanilərə əməli rəhbərlik etmək üçün aşağıdakı müstəqil müsəlman ruhani idarələri yaradıldı:

1. SSRİ-nin Avropa hissəsi və Sibir müsəlmanlarının Ruhani İdarəsi (Ufa şəhərində).
2. Orta Asiya və Qazaxıstan müsəlmanlarının Ruhani İdarəsi (Daşkənd şəhərində).
3. Cənubi Qafqaz Müsəlmanlarının Ruhani İdarəsi (Bakı şəhərində).
4. Şimali Qafqaz və Dağıstan Müsəlmanlarının Ruhani İdarəsi (Mahaçqala şəhərində).

Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi (ZMRİ) SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 14 aprel 1944-cü il tarixli 17 nömrəli qərarı ilə yaradıldı. Qurumun təsis olunmasında əsas məqsəd Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan SSR-də yaşayan müsəlmanlara və onların məscidlərinə dini rəhbərlik etmək idi. Cənubi Qafqaz Müsəlmanlarının Birinci Qurultayı 1944-cü ilin may ayının 25-28-də keçirildi, Axund Ağa Əlizadə Cənubi Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri seçilərək ona “şeyxülislam” dini rütbəsi verildi.

1944-cü ilin mayında təsis edilən ZMRİ ölkəmizin müsəlman əhalisi arasında dini cərəyan ayrılı-seçkiliyinə son qoyulduğunu nəzərə alıb, hər iki cərəyana mənsub məscidlərə dini rəhbərliyin birləşməsi və vahid idarədə birləşməsi qərarına gəldi.

Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan SSR-də müsəlmanların şiə və sünni təriqətlərinə mənsubluğu üzrə say nisbəti nəzərə alınaraq, ZMRİ Heyətinin 7 üzvündən 4-nün şiə, 3-nün isə sünni nümayəndəsi olduğu məqsədəuyğun hesab edildi. İdarənin sədri vəzifəsini çoxluq təşkil edən şiə nümayəndəsi tutdu və ona “şeyxülislam”, sünnilərin nümayəndəsi isə ruhani idarəsi sədrinin müavini vəzifəsinə təyin edildi və ona da “müfti” rütbəsi verildi.

Dini İşlər üzrə şuraların yaradılması

Yuxarıda adları çəkilən dörd böyük ruhani idarəsi keçmiş SSRİ məkanında yaradılsa da, hökumət strukturu olmadıqlarından, dövlətin siyasətinə qarışmağa səlahiyyətləri yetmirdi. Dini təşkilatların dövlət orqanlarına nüfuz edə bilməsi üçün bu iki qurum arasında münasibətləri tənzimləməyə xüsusi ehtiyac yarandığından, sözügedən sahədə əməli islahatların tətbiqi qaçılmaz idi. Dini mərasimlərdə ayinlərin icrası zamanı sovet qanunvericiliyinin müddəalarına əməl etmək zərurəti bu işlə məşğul olan dövlət orqanlarının yaradılmasını labüd edirdi. Beləliklə, 1943-cü ildə SSRİ Xalq Komissarları Soveti yanında Rus-Pravoslav Kilsəsi İşləri üzrə Şura, 1944-cü ilin mayın 19-da isə SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin 572 nömrəli Qərarı ilə digər regionlarda başqa dinləri əhatə edən Dini İşlər üzrə Şura təsis edildi.

SSRİ Hökuməti yanında təsis edilmiş dini işlər şuralarının səlahiyyətinə dini duruma və dindarlara nəzarət vəzifəsini təmin etmək daxil idi. Sözügedən şuranın alternativini Azərbaycan SSR-də müvəkkil qismində 1944-cü il iyulun 9-da təşkil edildi və Bəybala Şahbazbəyov Dini İşlər Şurasının Azərbaycan SSR üzrə ilk nümayəndəsi təyin edildi.

1945-ci ilin mart ayında qəbul edilən sənədə əsasən, dini təşkilat və cəmiyyətlərin məhdud çərçivədə təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmasına, banklarda öz hesablarını açmasına, bir sıra köhnə məscidlərin yenidən fəaliyyətə başlamasına, dindar insanların müqəddəs yerlərə – Məkkə və Mədinə şəhərlərinə ziyarətə getməsinə icazə verilir (Yunusov 2004, 144).

Din sahəsində ard-arda müsbət tədbirlərdən sonra, yenidən – 1950-ci illərdən başlayaraq, növbəti təzyiqlə mərhələsinə rəvac verildi. Bu, əsasən, N.S.Xuruşovun hakimiyyətə gəlişindən sonra cərəyan etdi. O, tezliklə sosializm, ardından isə kommünizm cəmiyyətinin yaradılması kursunu elan etmişdi; eyni zamanda, ruslaşdırma siyasəti həyata keçirirdi.

1954-cü il iyunun 7-də Sov.İKP MK “Elmi ateist təbliğatda böyük çatışmazlıqlar və onun yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında” Qərar qəbul etdi. Sənəddə qeyd olunurdu ki, “Kilsə və müxtəlif dini təriqətlər öz fəaliyyətini xeyli dərəcədə canlandıraraq, müasir şəraitə çevikliklə uyğunlaşır və cidd-cəhdlə dini ideologiyayı əhalinin geridəqalmış təbəqəsi arasında yayırlar”.

Xalq arasında ateizm təbliğatını gücləndirmək üçün tədbirlər planı hazırlandı. Yeni məscidlərin açılmasına yol verməmək, din xadimlərinin təbliğat aparmalarının qarşısını almaq, habelə onların vergilərini artırmaq qərara alındı, Stalinin vaxtında fəaliyyət göstərən məscidləri bağlamağa başladılar. Nəticədə, Azərbaycanda cəmi 16 məscid, onlardan da 2-si Bakıda qalmışdı (Yunusov 2004, 146-147).

Əhali arasında din əleyhinə yenidən tətbiq olunan güclü sanksiyalar heç də birmənalı qəbul edilmədi. Antidin təbliğatı güclü narazılıq dalğası yaratdı. Hökumət bu siyasətə yenidən nəzər yetirmək qərarına gəldi. Sov.İKP MK 1954-cü ilin noyabrında yeni – “Əhali arasında elmi-ateist təbliğatın aparılmasındakı səhvlər haqqında” qərar qəbul etdi. Həmin qərarla din xadimlərinə münasibətdə baş vermiş əsassız amansızlıq faktları ilə bağlı təəssüf hissi ifadə olunurdu. Bu isə heç də o demək deyildi ki, SSRİ-də din əleyhinə kampaniya sona çatır, sadəcə, bu təbliğatın aparılma forması dəyişilirdi.

SSRİ rəhbərliyinin 1960-1970-ci illərdə İslama ikili münasibətini qeyd etmək vacibdir. Hakimiyyət bir tərəfdən, İslamın xalq arasında yox edilməsinə, cəmiyyət həyatından tamamilə silinməsinə çalışır, eyni zamanda, xarici siyasətdə, xüsusilə Yaxın Şərqdə sovet ideologiyasının təbliğində İslamdan təbliğat silahı kimi istifadə edirdi. Üçüncü məqam isə ondan ibarət idi ki, Amerika və sionizmlə mübarizədə SSRİ ərəb və müsəlman xalqlarının dostu kimi təqdim edilirdi.

Həyata keçirilən bu siyasətin davamı olaraq, din əleyhinə yazılan ədəbiyyatın sayı artır, ateizm cəmiyyətləri öz təbliğatlarını daha da gücləndirirdi. Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, 1948-ci ildən 1976-cı ilədək olan dövrdə Azərbaycanda İslam əleyhinə 96 kitab yazılmış, hər il 15 minə qədər məruzə oxunmuşdur.

Görülən tədbirlərlə qane olmayan ölkə rəhbərliyi işlərin səmərəliliyini daha da artırmaq və mərkəzləşdirmə kursunu həyata keçirmək məqsədilə SSRİ Nazirlər Sovetinin 8 dekabr 1965-ci il tarixli Qərarına əsasən, SSRİ Nazirlər Soveti yanında Dini İşlər Şurası yaradıldı. Dini İşlər Şurası haqqında Əsasnamədə bu qurumun SSRİ dövlətinin din sahəsində siyasətinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə yaradıldığı göstərilirdi. Şuranın başlıca vəzifəsi vətəndaşların “vicdan azadlığı”nı təmin edən SSRİ Konstitusiyasına, digər sovet qanunlarına, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanlarına və

SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarlarına riayət olunmasına nəzarət etmək idi. Şura yerli sovet orqanlarının təqdimatı əsasında dini təşkilatları qeydə almaq və qeydiyyatdan çıxarmaq hüququ əldə edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə dini qurumların və onları təmsil edən nümayəndələrin maddi durumu qənaətbəxş deyildi. Belə ki, Dini İşlər Şurası haqqında Əsasnamədə, həmçinin qanunvericiliyin müvafiq bəndlərində ölkədə fəaliyyət göstərən dini təşkilatların mülkiyyətinin və əmlakının milliləşdirilməsi nəticəsində bu qurumların və ruhanilərin maddi vəziyyətində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdi. Məscid, kilsə, sinaqoq, digər ibadət yerləri və ruhanilər dövlətin maddi yardımından tamamilə məhrum olunmuş, yalnız dindarların müəyyən köməyi ilə dolanmağa məcbur edilmişdilər. Din haqqında Dekretin müddəalarına əsasən, dövlətdən ayrıldığı üçün din və onun təşkilatları hökumətin maliyyə dəstəyinə ümid bəsləyə bilməzdi. Bu qurumlar və onların nümayəndələrinin qazancı dindarların verdiyi könüllü nəzirdən və vətəndaşların sifarişi ilə dini ayinləri icra etməyə görə aldıkları haqdan ibarət idi.

Sovet hakimiyyətinin dinə münasibətində dəyişikliklər 1970-ci illərin sonunda, xüsusilə də 1980-ci illərdə müşahidə olunmağa başlandı. Buna səbəb, ilk növbədə, Əfqanıstan müharibəsi və İran İslam İnqilabı idi. Sözügedən ölkələrdə cərəyan edən hadisələrin sovet müsəlmanlarına təsir edəcəyindən ehtiyatlanan SSRİ hakimiyyət orqanları İslama qarşı növbəti kampaniyaya başladılar (Cavadlı 2009, 64).

Həmin dövrdə Sovet Hökumətini ciddi narahat edən amil kimi, 1979-cu ildə İranda baş verən İslam İnqilabını göstərmək mümkündür. Məkan etibarilə Əfqanıstan Azərbaycandan uzaqda yerləşirdi və burada baş verən hadisələr haqqında məlumatlar bütünlüklə gəlmirdi. Əfqanıstandan fərqli olaraq İran ölkəmizə daha yaxın idi, orada baş verən hadisələri, Azərbaycan dilində yayımlanan din haqqında verilişləri azərbaycanlıların dinləmək imkanı var idi. Sovet hakimiyyəti orqanları İran təbliğatının yaratdığı təhlükəni dərk edir və buna görə İranda yayımlanan televiziya və radioların Azərbaycanda dinlənilməsinin qarşısını almağa çalışırdılar. Sovet ideoloqları İranın Azərbaycana təsirini azaltmaq və eyni zamanda, məqsədli təbliğatın qarşısını almaq üçün düşünülmüş “vahid Azərbaycan” ideyasını irəli sürdülər.

Sovet hakimiyyətinin son illərində dinə münasibət

1985-ci ilin martında Sov.İKP MK-nın Baş Katibi seçilən M.S.Qorbaçov sosializm sisteminin dərin böhran keçirdiyini və Kommunist Partiyası hakimiyyətinin saxlanılması üçün ciddi, zəruri islahatlara ehtiyac olduğunu anlayırdı. Partiyanın islahatçı yeni Baş Katibi bütün sahələrdə “inqilabi

yenidənqurma”, “yeni düşüncə”, sovet cəmiyyətinin “aşkarlığı və demokratikləşməsi” barədə bəyanatlar verərək, hakimiyyət dayaqlarının, bir növ, laxlaldılmasına təkan vermiş oldu. Qorbaçovun “yenidənqurması”, təbii olaraq, SSRİ xalqlarının dininə də təsirsiz ötüşmədi (Yunusov 2004, 162).

Yenidənqurma adlanan bu mərhələdə İslama qarşı siyasət yumşaldıldı. İslam və İrandakı İslam İnqilabı haqqında sovet şərqşünaslarının çoxlu kitabı nəşr olundu, İslam haqqında bir çox sorğu kitabı hazırlandı. Şərqşünas İ.Y.Kraçkovskinin 1986-cı ildə rus dilinə tərcümə etdiyi “Qurani-Kərim” yenidən nəşr olundu və bu, sovet müsəlmanları arasında böyük rezonans yaratdı; onlar bu kitabı əldə etməyə çalışdılar.

İslahatların davamı olaraq yeni məscidlər açılır, ibadət evləri və sitayiş ocaqlarının sayı artır, əhalinin dini etiqadına əngəl olacaq bütün maneələr aradan qaldırılırdı. Daha bir fakt: 1987-ci ilin sonuna doğru Azərbaycanda 18 rəsmi, 5 qeyri-rəsmi məscid fəaliyyət göstərirdi.

Zaqafqaziya Müsəlmanlarının Doqquzuncu Qurultayı 1989-cu il iyulun 25-də çağırıldı və Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə yenidən Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri seçildi. Qurultayın gedişində, eyni zamanda, 1986-cı ildə vəfat etmiş İsmayıl Əhmədovun yerinə Salman Musayev müfti təyin olundu. Elə həmin ildə Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə Azərbaycan və SSRİ Ali Sovetinin deputatı oldu. Bakıda mədrəsənin açıldığı haqqında xəbər 1989-cu il sentyabrın 30-da yayıldı.

Azərbaycanda dini şərait 1990-cı ilin yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə sovet qoşunları Bakıya daxil olduqdan və dinc vətəndaşların qanlı qırğını törədildikdən sonra dəyişməyə başladı. Sovet Hökuməti Azərbaycanda baş verən azadlıq hərəkatını “İslam fundamentalizmi” ilə əlaqələndirməyə çalışdı. Əslində isə baş verən hadisələrin İslamla birbaşa əlaqəsi yox idi. Azərbaycan xalqı müstəqilliyini yenidən bərpa etmək istəyirdi.

Həmin dövrdə Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin nüfuzu xalq arasında daha da artmışdı. Sovet qoşunları Azərbaycana daxil olduqda, Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü Y.M.Primakov Şeyxülislam Allahşükür Paşazadəyə Azərbaycana siyasi rəhbərliyi öz öhdəsinə götürməyi təklif etdi. Burada məqsəd əhalini sakitləşdirmək və rus ordusunun Azərbaycana daxil olmasını tutarlı səbəblərlə əsaslandırmaq idi.

Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə uzaqgörənliklə bu təkliflə razılaşmadı və 1990-cı il yanvarın 22-də sovet qoşunlarının Bakıya daxil olması nəticəsində, amansız silahlarla qətlə yetirilmiş insanların dəfn mərasiminə başçılıq etdi.

Həmin dövrdə Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə M.S.Qorbaçova açıq “Müraciət” ünvanladı, onun surətini isə BMT-nin Baş Katibinə, dünya ölkələrinin hökumət başçılarına və dini liderlərinə göndərdi. Müraciətdə Bakıda baş

verən hadisələrdə bilavasitə Qorbaçov günahlandırılaraq, sovet qoşunlarının Azərbaycandan dərhal, qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb olunurdu. Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin belə davranışı, bu müraciətin Azadlıq radiosunda oxunması onun nüfuzunu xeyli artırdı. Həmin dövrdə Zaqafqaziya Müsəlmanları İdarəsi Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinə çevrildi.

Azərbaycanda 1991-ci ildən başlayaraq, İslam amili daha da gücləndi, 1987-ci illə müqayisədə məscidlərin sayı 23-dən 84-ə qədər artdı, respublikada çoxlu sayda dini təşkilat yaradıldı. Buna misal olaraq, “Tövbə”, “Azad Ruhanilər”, “İslam” cəmiyyətlərini, “İslam” Elmi Mədəni Mərkəzini göstərmək mümkündür. Eyni zamanda, ilk siyasi təşkilatlar – Azərbaycan İslam Tərəqqi Partiyası və Azərbaycan İslam Partiyası meydana gəldi. Tezliklə Azərbaycan İslam Tərəqqi Partiyası fəaliyyətini dayandırdı və üzvlərinin böyük əksəriyyəti Azərbaycan İslam Partiyasının sıralarına daxil oldu.

Nəticə

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, sovet hakimiyyəti İslamı cəmiyyətin həyatından tam çıxara bilməsə də, ən azından, ona nəzarətə, cəmiyyətə təsirini azaltmağa nail ola bildi. Din xadimlərinin xeyli hissəsi repressiyaya məruz qaldı, sürgün edildi, qətlə yetirildi, müəyyən hissəsi isə hakimiyyətin nəzarətində saxlanıldı. Bu, özünü daha çox Bakıda büruzə verirdi, bölgələrdə isə İslam öz təsirini qismən qoruya bildi.

Ancaq Sovet Hökumətinin bütün cəhdlərinə rəğmən, Azərbaycan xalqı öz adət-ənənələrindən, dini etiqadından uzaqlaşmadı, milli mentalitetini, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamağı bacardı. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra, uzun illər tətbiq edilən qadağa və məhdudiyətlərə son qoyuldu, ölkə vətəndaşlarının dini etiqad və vicdan azadlığı təmin edildi, dini qurumların fəaliyyətinə və dini ayinlərin icrasına şərait yaradıldı, dinə dövlət qayğısı artırıldı, ölkəmizdə yeni ibadət ocaqları inşa olundu.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, (2004). 2 cildə, I c., baş red. Mahmudov Y., Bakı: Lider nəşriyyatı, (444 s.)

Balayev M.A. (1991). İslam və onun ictimai-siyasi həyatda rolu. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, (155 s.)

Cavadlı Q.A. (2009). İslam və KİV. Bakı, (180 s.)

- Əhədov A.F. (1991). Azərbaycanca din və dini təsisatlar. Bakı: Azərənşr, (200 s.).
- Əliyev H.Ə. (1999). Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, (165 s.).
- İsgəndərov A.C., Mövlayı A. (2016). Şeyxülislamlığın tarixi. Bakı: Elm və təhsil, (448 s.).
- Orucov H.X. (2012). Azərbaycanca din: ən qədim dövrdən bu günədək. Bakı: İdrak İB, (388 s.).
- Paşazadə A.Ş. (1991). Qafqazda İslam. Bakı: Azərənşr, (224 s.).
- Quluzadə M.N. (2002). Azərbaycanca dövlət-din münasibətləri (İslam dininin timsalında 1920-2000-ci illər). Bakı: Açıq dünya, (300 s.).
- XX əsr Azərbaycan tarixi. (2009). 7 cildə, II c., Ali məktəblər üçün dərslik / Vəliyev T.T. ümumi redaktəsi ilə. Bakı: Təhsil, (560 s.).
- Yunusov A.S. (2004). Azərbaycanca İslam. Bakı: Zaman.
- Клочков В.В. (1978). Религия, государство, право. Москва: Мысль, (278 с.).

д.ф.но теологи. Джейхун Мамедов

ГОСУДАРСТВЕННО-РЕЛИГИОЗНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ГОДЫ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

РЕЗЮМЕ

В статье повествуется о государственно-религиозных отношениях в Азербайджане в советское время и государственной политике, осуществляемой в этой области. Данный период был одним из самых тяжелых этапов в истории Азербайджана, на деятельность мест религиозного поклонения был наложен запрет, подавляющее их большинство было уничтожено, а религиозные деятели были убиты.

В статье сообщается, что для регулирования государственно-религиозных отношений были разработаны новые законодательные акты, создан ряд государственных структур и еще более усилен контроль над этой сферой. Отмечается, что религиозные деятели не смирились с присоединением Азербайджана к России и поднялись на борьбу. В последующие годы, ближе к распаду Советского Союза, отношение к религии изменилось, был применен ряд уступок.

В конце 1928 года в Азербайджане начался новый этап борьбы с религией, работа мечетей была приостановлена, а многие центры

поклонения стали клубами и другими культурными и образовательными учреждениями.

После вторжения Германии в Советский Союз в 1941 году советский режим стал более лояльным к исламу, видя, что немецкие войска проявляли хорошее отношение к исламу во время оккупации Северного Кавказа, и некоторые немецкие генералы, прибыв на оккупированные территории Северного Кавказа, даже демонстративно приняли ислам и совершали намаз в мечетях.

В статье говорится о том, как в марте 1985 года после избрания М.С.Горбачева Генеральным секретарем ЦК КПСС им начала осуществляться политика «восстановления» и отношение к исламу смягчилось; был подготовлен ряд книг об исламе.

Подчеркивается, что несмотря на все попытки советского правительства, азербайджанский народ не отказался от своих традиций и религиозных убеждений и сумел сохранить свой национальный менталитет и моральные ценности. Отмечается, что после восстановления государственной независимости Азербайджана был положен конец запретам и ограничениям, применяемым на протяжении многих лет, была обеспечена свобода вероисповедания и совести граждан страны, были созданы условия для деятельности религиозных организаций и исполнения религиозных обрядов.

***Ключевые слова:** история, религия, ислам, вера, запрет, революция, советская, коммунистическая.*

Assist. Prof. Jeyhun Mammadov

STATE-RELIGIOUS RELATIONS IN AZERBAIJAN DURING THE SOVIET ERA

ABSTRACT

The article covers the state-religious relations in Azerbaijan in Soviet era and the state policy implemented in this area. This period was one of the most difficult stages in the history of Azerbaijan. The activities of the places of religious worship were banned, the overwhelming majority of them were destroyed, and clergies were killed.

It is reported that new legislative acts had been developed to regulate state-religious relations, a number of state structures had been created, and control

over this area had been further strengthened. It is noted that clergies did not accept the annexation of Azerbaijan by Russia and rose up for fight. In subsequent years, closer to the fall of the Soviet Union, attitude towards religion had changed, a number of concessions had been applied.

At the end of 1928, a new stage in the struggle against religion started in Azerbaijan, the work of mosques was suspended, and multiple worship centers were turned into clubs and other cultural and educational institutions.

After the German invasion of the Soviet Union in 1941, the Soviet regime became more loyal to Islam, seeing that German troops showed good attitude towards Islam during the occupation of the North Caucasus, and some German generals, arriving in the occupied territories of the North Caucasus, even converted to Islam and performed namaz in mosques.

In March 1985, after the election of M.S.Gorbachev as General Secretary of the Central Committee of the CPSU, he started the policy of “restoration” and the attitude towards Islam relented; a number of books on Islam were prepared.

It is emphasized that the Azerbaijani people did not abandon their traditions and religious beliefs despite all the attempts of the Soviet government. They managed to preserve their national mentality and moral values. It is noted that after the restoration of state independence of Azerbaijan, the prohibitions and restrictions applied for many years were ceased, the citizens’ freedom of religion and conscience was ensured, the conditions were created for the activities of religious organizations and the performance of religious rites.

Keywords: *history, religion, Islam, faith, prohibition, revolution, Soviet, communist*

Çapa tövsiyə etdi: dos. M.M.Camalov